

Válasz Frank Tibor, Gángó Gábor és Ludassy Mária opponensi véleményére
Translations, Histories, Enlightenments. William Robertson in Germany, 1760-1795
c. akadémiai doktori értekezéséről

Mindenekelőtt szeretnék őszinte köszönetet mondani opponenseimnek disszertációm alapos és értő olvasásáért, s az együttesen több mint 30 oldal illetve 70,000 karakter terjedelmű véleményükben megfogalmazott építő kritikáért. A hagyományoknak megfelelően válaszomban érdemben nem érintem – bár nagy örömmel nyugtázom, s ugyancsak köszönöm – a disszertáció témaválasztásával és kvalitásaival kapcsolatos elismerő szavaikat, s csak a kritikai észrevételekre reagálok. Ami az elismeréseket illeti, ezzel kapcsolatban hadd zárjam rövidre mondanivalómat, s reagáljak magam kritikailag Frank Tibor egy dicséretére. Opponensem érdemtelenül tulajdonítja nekem az úttörő szerepét: Robertsonnak nemcsak a nevét írta le jóval előttem, hanem magyarországi hatásáról is értékes adatokat közölt több magyar tudós, így a magyar-angol történeti és irodalmi kapcsolatokat kutató Fest Sándor, valamint a pozitivista történetiszemléletről szóló művében bizottságunk (akadémiai bizottságunk és a jelen bíráló bizottság) elnöke, R. Várkonyi Ágnes.

Ami opponenseim bíráló észrevételeit illeti, azok három csoportba sorolhatók: (1) formai-technikai kifogások illetve javaslatok; (2) figyelmeztetések és ajánlások azzal kapcsolatban, hogy az elemzés teljessége érdekében milyen aspektusokat, kérdéseket, témákat és anyagot lett volna még érdemes áttekintennem; (3) számomra megnyugtatóan kevés esetben tartalmi vita a disszertáció egyes megállapításaival, illetve rámutatás az elemzés hiányosságaira.

(1) A kifogások első csoportjában Ludassy Mária teljesen indokoltan veti fel, hogy „a mű szerkezeti tagolása – azaz inkább tagolatlansága – ... megnehezíti az olvasó munkáját”. A publikálásra előkészített változatban a fejezeteket rövid alfejezetekre osztottam, amelyek címében (opponensem hasznos javaslatának megfelelően) megtalálhatók a fontosabb nevek. Ez remélhetőleg „olvasóbarátabb” megjelenést kölcsönöz. Talán itt érdemes megemlékezni Gángó Gábornak arról az észrevételéről, hogy a bevezetést követő elméleti-módszertani fejezet „nélkülözi az

eleganciát” és „megszaporodnak [benne] a másodkézből vett idézetek”. A szakirodalmi anyag itteni (túl?)burjánzásával kapcsolatban hadd emlékeztessenek e fejezet státusára: célja nem alap kutatás, hanem a „state of the art” felmérése és rögzítése, illetve több, egymással határos részdiszciplína eredményeiből a továbblépés lehetőségeinek keresése egy pragmatikus recepciótörténeti megközelítés kidolgozásának irányában. Mindenesetre a készülő könyvből e kevésbé elegáns fejezet terjedelmi okoknál fogva kimarad, csak legfontosabb érdemi megállapításai kerülnek át a bevezetésbe. A veszteség – ha ez annak tekinthető – nem lesz elviselhetetlen: a fejezet némileg eltérő változatban korábban angolul és magyarul is megjelent (s remélem, ahogyan Frank Tibor fogalmaz, „a magyar fordítástudomány, fordításelmélet, fordítástörténet számára is nagyon hasznos következtetéseket kínál”). Itt válaszolnék Ludassy Máriának a bírálata végén említett aggodalmára, miszerint a könyv „témája és nyelve miatt ... nem kerül be a magyar szellemi élet körforgásába”, de talán „egy-két ... fejezetet mégis megismerhet a magyar közönség”: az imént említett első fejezet mellett a harmadik és az ötödik fejezet egyes részei is megjelentek magyarul tanulmányként. Elnézést, hogy a disszertáció előszavában csak az angol nyelvű előzményeket rögzítem; a tézisek tartalmazzák a teljes bibliográfiát.

(2) Áttérve a kritikai észrevételek második csoportjára, tehát az opponenseim által jelzett „hiányokra”, egy merőben opportunistá válasza az lehetne, hogy a disszertációként leadott kézirat így is mintegy 25%-kal vastagabb, mint amit a kiadóval kötött szerződés maximumként megállapít – de természetesen vannak érdemi válaszaim is. Mindenesetre Ludassy Máriának „a disszertáció rekonstrukcióját kommentáló” gondolatai joggal vetik fel, hogy a bevezetésben a „felvilágosodás dialektikájának” témáját lehet és érdemes cizelláltabban, tágasabb filozófiatörténeti merítésben taglalni. De a kiadói ökonómia másik „áldozata” az értekezés bevezetésének a felvilágosodás historiográfiáját elemző része lesz, amelyből – a fordítás-és recepcióelméleti fejtegetésekhez hasonlóan – csak a téma szempontjából közvetlenül releváns, direkt ahhoz „idomított” szakaszok maradnak meg. (A „veszteség” hasonló az előbbi esethez: a historiográfiai áttekintés egésze, igaz, hét évvel korábbi állapotokat rögzítve, megjelent egy folyóirat felvilágosodás-

különszámának előszavaként.) Köszönöm Ludassy Máriának hasonló természetű utalását illetve javaslatát a cambridge-i platonikusok és a puritánok vitája kapcsán.

Frank Tibor ugyancsak több olyan körülményt, témát, területet jelöl meg, amelyek alaposabb vizsgálata, illetve egyáltalán figyelembe vétele szerinte a disszertáció javára vált volna. Általában véve messzemenően igaza van: valamennyien szeretnénk megírni a hiánytalan, teljes – „*definitive*” – monográfiát, amihez képest megalkuvásnak tűnhet, ha a kifejtés eszközeit pragmatikusabban megválasztott célokhoz igazítjuk. Én mégis ezt tettem. Ami az általa hiányolt Robertson-életrajz vázlatot illeti, erről két ilyen pragmatikus oknál fogva mondtam le: tekintettel arra, hogy a forrásanyag jellege a kutatót nem nagyon engedi közel Robertson személyiségéhez, a biográfia terén új eredmények felmutatása nem tűnt reményteljes vállalkozásnak, ugyanakkor a disszertáció recepciótörténeti céljainak megvalósításához messzemenően elegendőnek látszottak a szakirodalom azon darabjai, amelyek alapján az életútról és a pályáról a bevezetőben közölt szinopszist és máshol elhelyezett utalásokat összeállítottam. (Őszintén szólva, a kiadóhoz benyújtott kézirat bírálói ezeket is sokallták, illetve redundánsnak tartották. Azért bent maradtak a végső szövegben.)

Frank Tibor további hiányérzetének ad hangot, amiért „kevés nyomát talál[ja] a a disszertációban Robertson hatásának a német irodalomra.” Ez nehéz és bonyolult kérdés, különös tekintettel arra, hogy én magam is felhívom a figyelmet a 18. századi történelem összetett identitására – mint politikai diskurzus, mint a diszciplínává válás igényével fellépő tudásterület, és mint irodalmi törekvés. Egyfelől azonban az esztétikailag igényes történeti elbeszélés nem azonos a történelem beszüremkedésével a fikciós irodalomba. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lenne érdemes és ígéretes vállalkozás az utóbbi kutatása – ellenkezőleg. Ám egyrészt, mint a disszertációban (130. o.) jelzem, az irodalmi igényű történelmi elbeszélés a német közegben a brithez vagy a franciához képest némi fáziskéséssel, az 1780-as évek végétől (egyúttal időrendi értelemben Robertson pályájának alkonyától) jelentkezett; másfelől igaz, hogy ennek egyik kulcsfigurája az a Friedrich von Schiller volt, akivel kapcsolatban a disszertációban (13. o.) más forrásból ugyan, de említtem az opponensem által is idézett vágyát a „poétikus szellemű” robertsoni

történetírás utánzására; de Schiller *irodalmi* munkásságában nehéz ennek nyomait kimutatni, leszámítva a Stuart Mária jellemrajzában, s e jellem történeti „szituálásában” felismerhető hasonlóságokat. Frank professzor Goethét említi még: az általa is ajánlott, a weimari klasszicizmus és a skót felvilágosodás viszonyát taglaló irodalomban azonban maga Robertson neve nem merül fel. Ily módon tehát esetleg részese ebben a körben valamiféle általános, atmoszferikus „hatásnak”, kulturális diffúzióknak, de roppant nehéz, és talán erőltetett volna ez esetben konkrét recepciójáról beszélni. Ha a disszertációban hangsúlyozom is Robertsonnak a skót felvilágosodásba való beágyazottságát, „a skót felvilágosodás” kontinentális transzferje nem *en bloc* megy végbe, az egyik szerző, de még az egész „csomag” iránti érdeklődés sem implikálja vagy írja elő automatikusan minden más cikk „megvétele”. Schillerre visszatérve: remek tanulmányok állnak rendelkezésünkre a Robertson kollégája és barátja, Adam Ferguson iránti lelkesedéséről. Fergusonban Schillert éppen azok a gondolatok ragadták meg, amelyek elválasztották Robertsontól: a lépcsőzetes fejlődélmélet nagyjában-egészében való elfogadása ellenére egyrészt az ember strukturális meghatározottságokkal dacoló, „játékos”, aktivista képességei iránti csodálat, másrészt a fejlődés elrendeltségével kapcsolatos kételkedés – egyfajta felvilágosult történeti pesszimizmus.

Szó sincs arról, hogy ennek alapján eleve elutasítanám az irodalmi sík bevonását a német Robertson-recepció horizontjára. Arról azonban igen, hogy úgy érzem, ezzel kapcsolatban a fentiek miatt e pillanatban csak töredékes megnyilatkozásokra és kérdések felvetésére lett volna lehetőségem – válaszok megfogalmazására aligha. Frank Tibor egyúttal arra a beismerésre késztet, hogy Schiller történetírói munkáit (a németalföldi szabadságharcról és a harmincéves háborúról) érdemes lett volna alaposabban megvizsgálni esetleges robertsoni beütések után nyomozva.

Ami a fent talán némileg tiszteletlenül „atmoszferikusnak” nevezett hatások kérdését illeti, Frank professzor felhívja a figyelmet a brit-hannoveri kapcsolatokra (nemcsak dinasztikus és politikai, hanem kulturális és szellemi téren is), és ezek kapcsán egyrészt arra, hogy ezeket markánsabban megjeleníthettem volna a disszertációban; másrészt arra, hogy érdekes kérdés volna az ellenirányú közlekedés,

azaz általában a német/skót/angol „interdependancia”, és különösen Robertson német tájékozódása. Az utóbbit illetően a disszertációban több helyen utalok arra, hogy Robertson nem tudott németül, és legfeljebb szórványosan válaszolt német levelezőpartnereinek. Ez nem mond ellent annak, hogy a kölcsönkapcsolat, mint Frank Tibor megállapítja, „erős, dinamikus és fontos” volt. Ezt az erőt, dinamikát és fontosságot én a disszertációban nem általánosságban, hanem konkrétan azon a közegen keresztül igyekeztem megragadni és megeleveníteni, amelyben az adott történet szereplői közül feltűnően sokan mozogtak és működtek, vagy legalábbis „közük volt hozzá”: a brit-hannoveri uralkodó alapította göttingeni egyetem közegén keresztül, amelyhez – lévén hogy a disszertációban alapjában véve mégiscsak szövegcentrikus vállalkozásról van szó – a recepció eszközéül szolgáló szövegek tekintélyes része így vagy úgy köthető. Ebben a megközelítésben a légköri jelenségek fontosak – magam is hivatkozom rájuk, s köszönöm Frank Tibor tanácsait arra nézve, hogy miként lehetne ezek körét tovább bővíteni –, de úgy vélem, regisztrálásuk bizonyos határokon túl csak a disszertáció terjedelmét növelné, értékét kevésbé.

Ugyancsak Frank professzor azt is felveti, hogy az értekezés szemhatárába be lehetett volna vonni „az osztrák-német vonatkozásokat”, sőt a magyar szellemi életet is, tekintettel arra, hogy az a „nagy német kulturális zóna peremvidékén helyezkedett el, annak befolyása alatt állt, ahhoz képest értékelhető”. Az osztrák vonatkozásokkal kapcsolatban hadd hivatkozzak ismét a szövegcentrikusságra, illetve az eszmetörténet perspektívájára. Robertson 18. századi kiadásai angolul és németül bőségesen rendelkezésre állnak a bécsi Nationalbibliothekban, sőt, az a német kiadás, amelyben először tanulmányozhattam Remer fordítói és szerkesztői „bravúrijait” az MTA Könyvtárában, éppen Bécsben jelent meg (1819-ben). De ezen túlmenően az általam vizsgált időszakban és síkon – a fordítói aktivitásból és recenzálásból kiinduló síkon – nem leltem a Német Birodalom ausztriai részéből a reagálásnak olyan nyomát, amelyen ígéretesnek tűnt volna elindulni. Opponensem Zinzendorf grófot említi, s ez valóban érdekes nyom. A naplók brit kötete az én tudomásom szerint sem jelent még meg a Klingenstein professzor és kollégái által gondozott összkiadásban, de a Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött Zinzendorf hagyaték anyagából kiderül, hogy a gróf 1768 tavaszán és nyarán Londonban és

Edinburgh-ban is találkozott hősünkkel, ebédeltek, vacsoráztak és sétáltak együtt – bizonyval a társiaság (*sociability, Geselligkeit*) kellemes és mindkettejük számára emlékezetes óráit töltötték egymással. Könnyen el tudok képzelni egy olyan kutatást, amelynek számára ez nemcsak érdekes, hanem értékes adalék. De a „fordítások, történelmek, felvilágosodások” című értekezés és az általam alkalmazott megközelítés számára kevés haszonnal kecsegtet.

Áttérve a Frank Tibor által említett magyar vonatkozásokra, ha jól értem, nem azt kifogásolja, hogy ezekkel nem foglalkozom, hanem a disszertáció szorosabb témája szempontjából azt veti fel, hogy a német recepció a magyar továbbadás számára is mérvadó „szűrőként” működött, s ezt érdemes lenne a továbbiakban megvizsgálni. Ez kétségtelen, nemcsak az általa említett esetben, tehát Kis János 1834-es töredékes *V. Károly* fordítása, hanem a Tanárky János fordította *Robertson Vilhelm Amerikai históriája* (1807, 1809) esetében is: remélem, lesz alkalmam egy másik tanulmányban elvégezni ezt a munkát. (Természetesen értelmetlen volna megkérdőjelezni a magyar szellemi élet egészének erőteljes német tájékozódására vonatkozó megállapítását – de ez nézetem szerint nyilvánvalóan nem jelentheti azt, hogy Robertson magyar recepcióját ebben a disszertációban, a német részeként kellene tárgyalni.) Opponensem emellett figyelmembe ajánlja azt is, hogy – feltételezem, a disszertáció bevezetőjének a felvilágosodás historiográfiáját pásztázó részében – meg kellene emlékezni a magyar felvilágosodás-kutatás eredményeiről. Megszívlelendő intés: talán mert hozzászoktunk ahhoz, hogy a közelmúltig nehezebben hozzáférhető és követhető nemzetközi továbblépéseket tekintsük igazodási és hivatkozási pontnak, hajlamosak vagyunk e tekintetben akaratlanul, de mindenképpen méltatlanul hátrébb rangsorolni közvetlen környezetünket, amellyel egyébként nap mint nap kommunikálunk. De hadd ríposztózzak ennek kapcsán Frank Tibornak. A magyar felvilágosodás-kutatásnak az elmúlt évtizedekben elért eredményei többet érdemelnek egy olyan tiszteletkörnél, amilyenre ebben a historiográfiai alfejezetben – amely inkább irányokat jelöl ki, semmint mélyebben elemez, és a nemzetközi *mainstream* történetírásnak is csak jelzésszerűen hivatkozza esetlegesen kiválasztott műveit – lehetőségem lett volna (ha egyáltalán egészében megmaradt volna a publikált változatban: mint említettem, bővítés helyett inkább

szűkítésre van szükség, a nem kifejezetten a központi téma megvilágításához szükséges aspektusok kigyomlálására). S mindent összevetve másképpen is képzelem el annak a szükséges vállalkozásnak a megvalósítását, hogy a magyar felvilágosodás-kutatás teljesítményét, szinkronitását nemzetközi szinten megmutassuk: olyan munkák világnyelveken való publikálásával, amelyek kurrens elméleti és módszertani megközelítéseket alkalmaznak nemzetközileg „izgalmas” témák lokális változatainak feldolgozására, oly módon, hogy eközben empirikus anyagukhoz idomítják a nevezett megközelítéseket, és – főleg – megmutatják annak az anyagnak az újraértelmezési lehetőségeit is, amelyeken e megközelítéseket eredetileg kidolgozták. Léteznek ilyen munkák; s remélem, a nem túl távoli jövőben nekem is lesz lehetőségem ilyen munka elvégzésére.

(3) Áttérve opponenseim észrevételeinek harmadik típusára, ezek közül némelyik még mindig azt veti fel, hogy mivel lett volna érdemes még foglalkoznom a disszertációban (tehát látszólag az előbbi körbe tartozik), de voltaképpen már tartalmi kritikát gyakorol. Elgondolkodtató Frank Tibor részéről a cenzúra és a szabadkőművesség esetleges szerepének és szükséges vizsgálatának felvetése. Előfordulhat-e, hogy a robertsoni narratívák fogalmi-elméleti alapszerkezetének materialisztikus zöngéi cenzori beavatkozás következtében tompultak a német befogadás egyes eseteiben? Ez természetesen nem zárható ki teljességgel addig, amíg valaki nem végzett el erre vonatkozó vizsgálatot. A disszertációban elvégzett vizsgálatok mindenesetre kétséget ébresztenek ezzel a lehetőséggel kapcsolatban. Egyrészt a materialisztikus, azaz a létfenntartás módjára alapozott kauzalitás alternatívája a fordításokban illetve átdolgozásokban nem az isteni gondviselésre alapozott oksági érvelés (annál inkább, mert – mint ezt a 3. fejezetben előadom – Robertson igen ötletesen elegyíti a két, csak látszólag összeférhetetlen sémát), tehát nem „evilági / másvilági” dichotómiáról van szó. Ahol, mint Remer 1790-es évekből származó átdolgozásának esetében történik, inkább valamiféle etnicizálás, nemzeti jellemre való apellálás illetve általános „át-idealizálás” állítható szembe az eredeti szöveg törekvésével, ez aligha cenzori beavatkozás következménye. Másutt, mint arra ugyancsak rámutatok, a fordítóknak a német nyelvben rendelkezésére álló természetes és szakmai szókincs sajátosságai önmagukban véve is elegendőek voltak

a „csúszások” előidőzéséhez. S abban az esetben, ahol a fordító a legsikeresebben birkózott meg Robertson terminológiája, s vele együtt az általa implikált „materialisztikus” hangok átültetésével, az esetleges cenzor ébersége a jelek szerint elaludt – pedig a fordító a vagabundus Georg Forster, aki tényleg szabadkőműves (sőt rózsakeresztes is!) volt, s hányatott élete során szinte minden útjába eső páholyba (így Párizsban, Bécsben, Kasselben) belépett (a történetemben ugyancsak érdekes szerepet játszó apja, Johann Reinhold Forster pedig egy időben a hallei *Zu den drei Degen* páholy mestere is volt). A szabadkőművesség nyilvánvalóan azon szellemi és kommunikációs hálózatok egyike volt, amelyek eminens szerepet játszottak általában az általam elemzett transzferekben, s egy H. Balázs Éva tanítványtól talán megbocsáthatatlan, hogy a disszertációban nem szentelek neki különösebb figyelmet. A problémát az okozza, hogy a recepció konkrét mechanizmusában, a tőlem telhető következetességgel alkalmazott szövegcentrikus megközelítéssel roppant nehéz volna ezt a – megint csak – „atmoszferikus” szerepet kellő pontossággal megragadni. De köszönöm Frank Tibornak, hogy emlékeztet e mozzanatra. Végül, ugyanő rámutat arra is, hogy talán nem hangsúlyozom kellőképpen „Németország” korabeli széttöredezettségét, amely a Robertson-recepcióra is óhatatlanul rá kellett, hogy nyomja a bélyegét. Amit ezzel kapcsolatban a szövegek elemzésén keresztül meg lehet mutatni, arra legalábbis törekedtem – így az 5. fejezetben a protestáns göttingeniek és az egyébként az előbbieket némelyike által is Robertson-párhuzamnak tekintett katolikus, bajorországi Michael Ignaz Schmidt esetében. Ezen túlmenő eredményeket érzésem szerint olyan, a kultúra társadalomtörténetének irányába mutató eszközökkel lehetne elérni, mint a könyvtörténet, az olvasás és az olvasók története. Ez mindenképpen releváns vállalkozás volna, de érzésem szerint túlmutat a disszertáció vállalt illetékességén, s mindenképpen meghaladta erőmet.

Frank Tibornak a német fragmentációval kapcsolatos felvetése elvezet Gángó Gábor azon észrevételéhez, hogy problematikus (de legalábbis bővebb kifejtésre szorulna) Robertson mint a „vesztfáliai rendszer” megértése szempontjából fontos történész beállítása. Robertson a „rendszerrel” magával nem foglalkozik, csak a létrejöttét hosszabb távon megelőző szülési fájdalmak egy eléggé korai epizódjával

(V. Károly korával). Ebben a korban és Robertson előadásában az államok valóban nem voltak „ágensek”, de eléggé fejlettek, bonyolultak és erősek ahhoz, hogy megköveteljék egy olyan, „modern” politikusi személyiségtípus megjelenését, amely a későbbiek során „ágensként” működő államok természetéhez alkalmazkodott. S azok a gondolatai, amelyek a vallási-felekezeti megoszlásukat, politikai rendszerüket és társadalmi hierarchiájukat tekintve eltérő, egymással vetélkedő és olykor összetűző európai államok plurális rendszerével kapcsolatosak, német interpretátorai számára saját, bel-birodalmi tapasztalataik alapján csengtek ismerősnek – függetlenül attól, hogy az újabb szakirodalom szerint a „Westphalia concept” diskurzusnak tekintendő-e vagy sem.

Gángó Gábor a továbbiakban hangot ad annak a véleményének, hogy az értekezésben vizsgálataimat „nem juttattam el egy minden szempontból alátámasztott nyugvópontra”, amennyiben a Robertson-recepció háttérében álló német szellemi élet „nem rajzolódik ki ... elég éles kontúrokkal”, különös tekintettel azokra a fontos átalakulásokra, amelyek az 1770-es és az 1790-es évek között a történetiség (filozófiai) felfogásában lezajlottak. Két, egyaránt fontos konkrét példát említ: a német „önmegértés” két útja, a csiszolt polgárok jogállama illetve az organikus néplélek keresése közötti feszültséget, valamint a rasszok körüli „lehetséges Kant-Herder-Robertson polémia” kapcsán a konjekturális történetiszemlélet (kanti perspektívából nézve) problematikus mivoltát. Köszönöm az indokolt és konstruktív kritikát. Ami az előbbi példát illeti, opponensem megint csak nyilván az 1790-es évekbeli Remer-féle átdolgozásra utal, amely kendőzetlenül beoltja a robertsoni csiszolódás-koncepciót a germán néplélekre való hivatkozással. Nagy a kísértés, hogy emögött herderiánus állásfoglalást sejtünk, s Gángó professzornak igaza van abban, hogy a kontextusalkotáshoz szükséges lett volna az általa említett viták jelzése. Az esetleges konkrét hatásmechanizmust illetően némi óvatosságra int, hogy Remer sehol sem utal Herderre, igaz, könyvtárában ugyanúgy megvolt az *Ideen* 1784-es rigai kiadása, mint kevésbé híres, de Robertsonhoz közvetlenül kapcsolható, a skót mestert Remerhez hasonló szellemben helyreigazító edinburgh-i Gilbert Stuart művei. Ami Gángó Gábor második, antropológiai fókuszú felvetését illeti, ugyancsak érdekes továbbgondolásra késztet. Herder és hozzá

kapcsolódóan Forster a Kant „kritikai fordulata” utáni években a német *Popularphilosophie* korábban éppen Kant által megújított, de a filozófiai fessesség hiánya okán általa elhagyott és az adott pillanatban „vesztesnek” tűnő irányzatát képviselték igen invenciózusan – viszont Forster számára (a fentiekkel látszólag legalább részleges ellentmondásban) éppen ez tette lehetővé a *science of man* jelentőségének felmérését és Robertson nüanszokban is megnyilvánuló megértését. A lehetőségekhez mérten mindezeket a meggondolásokat beépítettem a publikálásra előkészített szövegbe. (Az emberi történelem „fellelhető” kezdetéről szóló Kant-mű címével kapcsolatban: a „conjectures on the beginnings of human history” valóban némileg pontatlan, de ez a „mutmaßliche Anfängen” bevett angol fordítása.)

Végül, ugyancsak korrigáltam a szövegben a Gángó Gábor által éles szemmel észrevett fordítási hibát: pironkodva veszem tudomásul hogy éppen azon a téren marasztal el – jogosan – amely az általam elemzett fordítások némelyikét is jellemezte, ti. hogy a szöveg egészével kapcsolatos koncepció vakká tett egy mondatnak a koncepcióval nem összhangban álló jelentését illetően. A „filozófiai éleslátás” mint a „közönségsiker” feltétele az említett szöveghelyeken az opponensem által javasolt módosításokkal már valóban nem feltétlenül pozitív felhangokkal jelenik meg (igaz, ez nem is áll ellentmondásban pl. azzal, amit a német közegben megfelelőnek minősülő történeti előadásmódról, a történelem műfaji kérdéséről a 2. fejezetben előadok).

Válaszomat hadd zárjam azzal, hogy ismételten köszönetet mondok bírálóimnak az értekezés méltatásáért, építő kritikájukért és a téma további kutatása szempontjából előremutató javaslataikért.

Budapest, 2014. január 19.

Kontler László